

Дмитрук С.М.,

асистент,
кафедра управління персоналом та економіки праці,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана
sergei-dmitruk@ukr.net

Дмитрук С.Н.,

асистент,
кафедра управления персоналом и экономики труда,
ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет
имени Вадима Гетьмана»,

Dmitruk S.M.,

Assistant,
Department of Personnel Management and Labour Economics,
SHEI «Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman»

**НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ
ДО ВИЗНАЧЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО
КАПІТАЛУ В УМОВАХ КРИЗИ**

**НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ
К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ВОЗМОЖНОСТИ СОХРАНЕНИЯ
ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА**

**SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL APPROACHES
FOR EVALUATION OF OPPORTUNITIES
TO PRESERVE HUMAN CAPITAL IN CRISIS CONDITIONS**

У статті розроблений теоретико-методичний підхід до оцінки можливостей збереження людського капіталу в умовах кризи на регіональному рівні, розроблено Інтегральний індекс оцінки глибини кризових явищ.

В статье разработан теоретико-методический подход к оценке возможностей сохранения человеческого капитала в условиях кризиса на региональном уровне, разработаны Интегральный индекс оценки глубины кризисных явлений.

The article describes theoretical and methodological approaches for evaluation of possibilities to preserve human capital in the crisis period on regional level. Integral index of evaluation of the depth of the crisis was created.

Ключові слова. Система індикаторів оцінки можливостей збереження людського капіталу, теоретико-методичний підхід до оцінки можливостей збереження людського капіталу, інтегральний індекс можливостей збереження людського капіталу, класифікація криз за різними ознаками, система індикаторів оцінки глибини кризових явищ на макрорівні.

Ключевые слова. Система индикаторов оценки возможностей сохранения человеческого капитала, теоретико-методический подход к оценке возможностей сохранения человеческого капитала, интегральный индекс возможностей сохранения человеческого капитала, классификация кризисов по различным признакам, система индикаторов оценки глубины кризисных явлений на макроуровне.

Keywords. The system of indicators for evaluation of possibilities to preserve human capital, theoretical and methodological approach for evaluation of possibilities to preserve human capital. Integral index for evaluation of possibilities to preserve human capital, crisis

classification on different features, the system of indicators for evaluation of the depth of the crisis at the macro level.

Вступ. Збереження людського капіталу є першочерговим завданням в умовах значного загострення негативного впливу кризових явищ, стрімкого знецінення національної валюти, зниження рівня ділової активності та загального економічного спаду в Україні. Процеси формування та збереження людського капіталу реалізуються в рамках інфраструктури збереження здоров'я, інфраструктури забезпечення освіти та здійснення наукової діяльності, інфраструктури забезпечення зайнятості та інфраструктури соціального забезпечення. Зниження можливостей за кожним із напрямів формування та використання людського капіталу обумовлює негативні зміни в загальних показниках оцінки людського капіталу — як національних, так і міжнародних. Для України таким «обмежуючим чинником» є низький рівень доходів, саме низький ВНД на душу населення суттєво знижує значення Індексу людського капіталу (Human Capital Index, HCI), Індексу людського розвитку (Human Development Index, HDI), а також обумовлює зниження міжнародної конкурентоспроможності нашої країни (табл. 1).

За Індексом людського капіталу в 2013 р. порівняно високі показники спостерігались за такими блоками: «Освіта» (45 місце), «Здоров'я і добре самопочуття» (55 місце), однак за блоками «Персонал за зайнятість» (67 місце) та «Сприятливе середовище» (96 місце) ці індикатори були нижчими за середній рівень.

Таблиця 1

**ІНДИКАТОРИ 10 КРАЇН З НАЙВИЩИМ РІВНЕМ РОЗВИТКУ
ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА УКРАЇНИ**

Країна	Індекс людського капіталу, 2013 р [4]		Індекс людського розвитку, 2013 р. [2]		Рейтинг конкурентоспроможності, 2013 р.[3]		ВНД на душу населення (за ПКС дол. США), 2012 р. [1]
	Рівень	Рейтинг	Рівень	Рейтинг	Рівень	Рейтинг	
1	2	3	4	5	6	7	8
Швейцарія	1,455	1	0,917	3	5,67	1	40527,0
Фінляндія	1,406	2	0,879	24	5,61	3	32510,0
Сінгапур	1,232	3	0,901	9	5,61	2	52613,0
Нідерланди	1,161	4	0,915	4	5,42	8	37282,0
Швеція	1,111	5	0,898	12	5,48	6	36143,0
Німеччина	1,109	6	0,911	6	5,51	4	35431,0
Норвегія	1,104	7	0,944	1	5,33	11	48688,0
Великобританія	1,042	8	0,892	14	5,37	10	32538,0
Данія	1,024	9	0,900	10	5,18	15	33518,0
Канада	0,987	10	0,902	8	5,20	14	35369,0

Україна	-0,124	63	0,734	83	4,05	84	6428,0
---------	--------	----	-------	----	------	----	--------

Постановка завдання. Метою дослідження є розробка методичних підходів до визначення можливостей збереження людського капіталу в умовах кризи.

Результати дослідження. Враховуючи прогресивний досвід провідних зарубіжних та вітчизняних організацій [2; 4; 14; 16], а також результати наукових досліджень вчених в царині оцінювання людського капіталу, людського розвитку, трудового потенціалу та управління соціальним розвитком в умовах кризи [5; 8; 9; 10; 12; 15], нами було розроблено власний теоретико-методичний підхід до оцінки можливостей збереження людського капіталу в умовах кризи на регіональному рівні, що ґрунтується на врахуванні всіх ключових чинників, які характеризують можливості збереження людського капіталу за чотирма вимірами: «Можливості забезпечення здоров'я», «Можливості забезпечення освіти», «Можливості забезпечення зайнятості» та «Можливості соціального забезпечення». В рамках цього підходу було розроблено систему індикаторів оцінки можливостей збереження людського капіталу на регіональному рівні в умовах кризи (табл. 2).

Таблиця 2

**СИСТЕМА ІНДИКАТОРІВ ОЦІНКИ МОЖЛИВОСТЕЙ
ЗБЕРЕЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ
НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ В УМОВАХ КРИЗИ**

№ з/п	Блоки показників	Найменування індикаторів	Стимулятор / Дестимулятор
1	Можливості забезпечення здоров'я (Імзз)	A ₁ — Видатки зведеного бюджету на охорону здоров'я (в порівнянних цінах 2013 р.), млн. грн.	Стимулятор
		A ₂ — Забезпеченість населення лікарями усіх спеціальностей (чисельність лікарів на 10000 населення), осіб	Стимулятор
		A ₃ — Середня очікувана тривалість життя населення при народженні (без диференціації за статтю), років	Стимулятор
2	Можливості забезпечення освіти (Імзо)	B ₁ — Видатки зведеного бюджету на освіту (в порівнянних цінах 2013 р.), млн. грн.	Стимулятор
		B ₂ — Частка осіб із вищою освітою серед населення 25 років і старше, %	Стимулятор
		B ₃ — Середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше, років	Стимулятор
3	Можливості забезпечення зайнятості (Імзз _{ан})	C ₁ — Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18-65 років), %	Стимулятор
		C ₂ — Кількість вибулих на одного прийнятого на роботу, осіб	Дестимулятор

		C_3 — Середня заробітна плата (в порівняних цінах 2013 р.), грн./міс.	Стимулятор
		C_4 — Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, %	Дестимулятор
4	Можливості соціального забезпечення (Імсз)	D_1 — Видатки зведеного бюджету на соціальний захист пенсіонерів, (в порівняних цінах 2013 р.), млн. грн.	Стимулятор
		D_2 — Видатки зведеного бюджету на соціальний захист сім'ї, дітей та молоді (в порівняних цінах 2013 р.), млн. грн.	Стимулятор

Примітка. Розроблено автором.

Запропонований нами теоретико-методичний підхід до оцінки можливостей збереження людського капіталу в умовах кризи на регіональному рівні ґрунтується на методах побудови інтегральних багатовимірних індексів, стандартизації показників, кореляційно-регресійного аналізу, який передбачається застосовувати для визначення впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу як за інтегральним показником, так і за окремими вимірами (рис. 1).

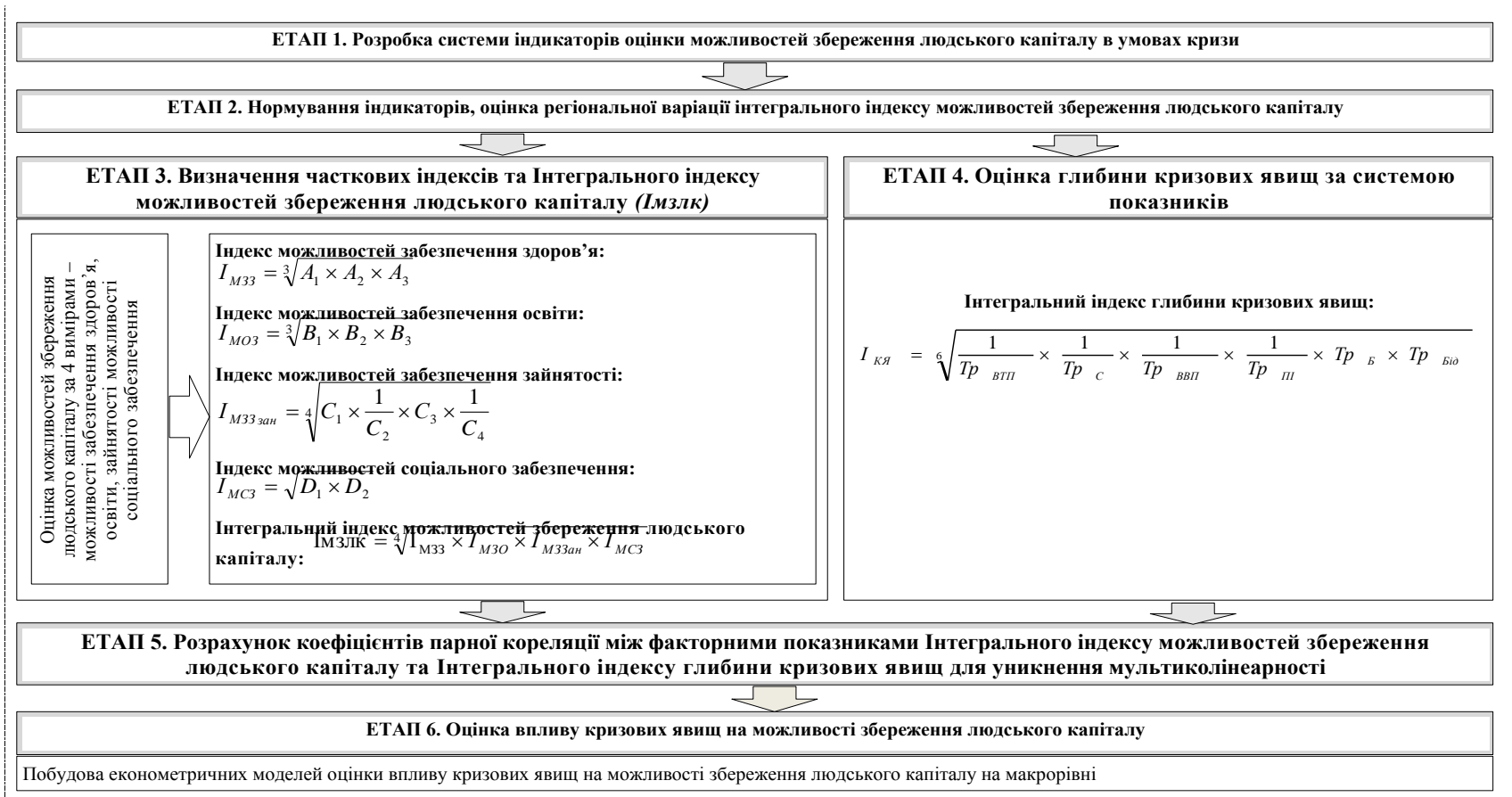

Рис. 1. Теоретико-методичний підхід до оцінки можливостей збереження людського капіталу в умовах кризи

Примітка. Розроблено автором.

Можливості збереження людського капіталу створюються як за рахунок державних, так і за рахунок приватних інвестицій в людський капітал. Однак, варто відзначити, що обсяги приватних витрат на забезпечення здоров'я та освіти виміряти досить складно, тому при оцінці можливостей збереження людського капіталу ми враховуємо саме державні інвестиції, які в сучасних умовах все ще є досить вагомим джерелом фінансування як сфери охорони здоров'я, так і освітньої сфери. До складу блоків індикаторів входять як показники, що характеризують витрати на формування, розвиток та збереження людського капіталу, так і індикатори, що свідчать про ступінь реалізації цих можливостей. Оцінювання можливостей збереження людського капіталу в умовах кризи передбачається здійснювати на регіональному рівні для забезпечення максимально об'єктивного уявлення про сучасний стан справ в цій царині. Варто відзначити, що існує значна регіональна диференціація як можливостей збереження людського капіталу в регіонах, так і глибини кризових явищ.

Відповідно до наукових підходів щодо багатовимірних інтегральних оцінок, [7, с.146-147; 8, с. 195] обчислення стандартизованих коефіцієнтів (p_{ij}) для індикаторів, наведених в табл. 2 буде здійснюватись за формулою:

$$p'_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_j}, \quad (1)$$

де x_{ij} — значення i -того показника в j -тому регіоні;
 x_j — значення i -того показника в Україні.

Таким чином, нормування показників в регіонах буде проводитись за середнім значенням відповідного індикатору в Україні. Однак, необхідно враховувати, що середня недостатньо об'єктивно характеризує всю сукупність, якщо варіація є значною. Оцінка регіональної варіації інтегрального індексу можливостей збереження людського капіталу й дослідження сукупності регіонів за цим показником проводиться з використанням квадратичного коефіцієнту варіації:

$$v = \frac{\sigma}{\bar{x}}, \quad (2)$$

де x — середнє значення інтегрального індексу можливостей збереження людського капіталу в розрахунку на один регіон;

σ — середньоквадратичне відхилення інтегрального показника.

Дисперсію інтегрального індексу можливостей збереження людського капіталу за регіонами розрахуємо формулою:

$$\sigma = \frac{\sum (x - \bar{x})^2}{n} = \frac{\sum x^2}{n} - \left(\frac{\sum x}{n} \right)^2, \quad (3)$$

де x — значення індексу можливостей збереження людського капіталу окремого регіону.

Кризові явища значно впливають на можливості збереження людського капіталу як на макроекономічному, так і на регіональному рівні, зменшуючи їх, створюючи нові виклики, що вимагають адекватної реакції та вирішення. У сучасному розумінні криза (від грец. *krisis* — вихід, закінчення, суд і вище справедливе покарання) — це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі, що загрожує її життєстійкості в навколишній середовищі [13]. Наслідками кризи є суттєве погіршення макроекономічних індикаторів, і відповідно, звуження можливостей для формування, розвитку використання та збереження людського капіталу.

Узагальнюючи представлені в дослідженнях зарубіжних та вітчизняних вчених [6, с.34-35; 11; 13, с.15-19] підходи до класифікації криз на макроекономічному рівні за різними ознаками, можна виокремити такі види криз (табл. 3).

Таблиця 3

КЛАСИФІКАЦІЯ КРИЗ ЗА РІЗНИМИ ОЗНАКАМИ
 [6, с.34-35; 11; 13, с.15-19]

№ з/п	Класифікаційна ознака	Види криз
1	за масштабами прояву	загальні кризи — охоплюють всю соціально-економічну систему
		локальні кризи — охоплюють лише частину соціально-економічної системи
2	за проблема-тикою	макрокриза — масштабна криза за проблематикою та обсягами
		мікрокриза — охоплює лише окрему проблему, чи невелику її групу але здатна викликати ланцюгову реакцію, поширюватись на всю систему і може призвести до макрокризи.
3	за причиною виникнення	природні кризи
		суспільні кризи
		екологічні кризи
4	за структурою відносин соціально-економічній системі диференціації проблематики розвитку	економічні кризи (до них також відносять фінансові кризи).
		соціальні кризи (виникають при загостренні протиріч чи зіткненні інтересів різних соціальних груп чи утворень; вони найчастіше є продовженням і доповненням криз економічних, хоча можуть виникати й окремо).
		політичні кризи — зниження довіри до влади, авторитету апарату управління, розкол у партіях.
		ідеологічні кризи — руйнація принципів, моральності, зростання злочинності; криза реалізації інтересів різних соціальних груп та класів тощо.
		організаційні кризи (пов'язані з непомірною бюрократизацією)
		психологічні кризи (виявляються у вигляді стресу, який набуває масового характеру, відчутті непевності, паніки, страху за майбутнє, правової захищеності, незадоволеності роботою, та соціальним станом).
		технологічні кризи (виникає як криза нових технологічних ідей в умовах явно вираженої потреби в нових технологіях, наприклад, це може бути криза технологічної несумісності виробів, криза відторгнення нових технологічних рішень. Такі кризи можуть виглядати як кризи науково-технічного прогресу).
структурні кризи (пов'язані з порушенням закону пропорційного розвитку суспільного виробництва; вона виявляється в серйозних диспропорціях між галузями, з одного боку, і випуском найважливіших видів продукції в натуральному вираженні, необхідних для збалансованого розвитку, з іншого).		

При проведенні оцінки впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу, необхідною передумовою є визначення глибини, характеру кризи, масштабів та сили її впливу.

За результатами аналізу підходів до оцінки кризових явищ [6; 11], нами було визначено індикатори, що дозволяють провести оцінку глибини кризових явищ на макрорівні (табл. 4).

Таблиця 4

СИСТЕМА ІНДИКАТОРІВ ОЦІНКИ ГЛИБИНИ КРИЗОВИХ ЯВИЩ НА МАКРОРІВНІ

№ з/п	Напрями впливу кризових явищ	Найменування індикатору	Стимулятор / Дестимулятор
1	зниження обсягів виробництва	Випуск товарів та послуг (в порівняних цінах 2013 р.), млн. грн.	Стимулятор
2	зниження обсягів зовнішньої торгівлі	Сальдо експорту-імпорту товарів і послуг, млрд. дол. США	Стимулятор
3	падіння Валового внутрішнього продукту	Валовий внутрішній продукт (в порівняних цінах 2013 р.), млн. грн.	Стимулятор

4	скорочення потоків прямих іноземних інвестицій	Обсяги прямих інвестицій (на початок року; млн. дол. США)	Стимулятор
5	зростання безробіття	Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18-65 років)	Дестимулятор
6	зниження добробуту населення	Рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, середньодушові сукупні витрати якого не перевищують 75 % медіанних доходів)	Дестимулятор

Примітка. Розроблено автором.

Визначення інтегрального показника, який характеризує глибину кризових явищ (Інтегрального індексу глибини кризових явищ) ми пропонуємо проводити за середньою геометричною, що забезпечить не тільки врахування всіх чинників, необхідних для комплексної оцінки кризових явищ на макрорівні, а й зіставність отриманого інтегрального індексу для проведення оцінки впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу.

Після визначення Інтегрального індексу можливостей збереження людського капіталу на макрорівні та Інтегрального індексу глибини кризових явищ проводиться розрахунок коефіцієнтів парної кореляції між факторними показниками цих індексів для уникнення мультиколінеарності.

Оцінку впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу передбачається проводити на макрорівні. Для цього необхідна побудова економетричних моделей, в яких в якості незалежного (факторного показника) використовується Інтегральний індекс глибини кризових явищ, а в якості залежного (результативного) — Інтегральний індекс можливостей збереження людського капіталу та часткові індекси збереження людського капіталу за окремими вимірами (Індекс можливостей забезпечення здоров'я, Індекс можливостей забезпечення освіти, Індекс можливостей забезпечення зайнятості, Індекс можливостей соціального забезпечення, Інтегральний індекс можливостей збереження людського капіталу).

Для побудови матриць оцінки впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу необхідно провести групування отриманих індикаторів за значеннями Інтегрального індексу глибини кризових явищ та Інтегрального індексу можливостей збереження людського капіталу та частковими індексами збереження людського капіталу за окремими вимірами.

Ширину рівного інтервалу групування (h) розраховано за формулою [7, с. 73]:

$$h = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{n}, \quad (1.4)$$

де x_{\max} , x_{\min} — відповідно найбільше і найменше значення у сукупності;
 n — кількість груп.

Можливості збереження людського капіталу можуть бути низькі, помірні, високі, дуже високі. Відповідно вплив кризових явищ слабкий, суттєвий, сильний, дуже сильний.

Побудовані матриці оцінки впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу дозволять розробити напрями збереження людського капіталу залежно від макроекономічної ситуації, обумовленої негативним впливом кризових явищ, визначити шляхи його зниження; визначити загальну тенденцію впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу як за інтегральним індексом, так і за окремими вимірами людського капіталу; виокремити найбільш вразливі сфери та розробити пріоритетні заходи в царині збереження людського капіталу.

Висновки. Розроблений науково-методичний підхід до оцінки можливостей збереження людського капіталу в умовах кризи ґрунтується на врахуванні ключових чинників, які характеризують можливості збереження людського капіталу за вимірами: можливості забезпечення здоров'я, освіти, зайнятості та можливості соціального забезпечення. Цей підхід інтегрує шість етапів: 1) розробка системи індикаторів оцінки можливостей збереження людського капіталу в умовах кризи; 2) нормування індикаторів, оцінка регіональної варіації

інтегрального індексу можливостей збереження людського капіталу; 3) визначення часткових індексів та Інтегрального індексу можливостей збереження людського капіталу; 4) оцінка глибини кризових явищ за власною системою показників; 5) розрахунок коефіцієнтів парної кореляції між факторними показниками для уникнення мультиколінеарності; 6) оцінка впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу.

З урахуванням основних напрямів впливу кризових явищ розроблено Інтегральний індекс глибини кризових явищ, що об'єднує такі індикатори: випуск товарів та послуг (в порівняних цінах 2013 р.), сальдо експорту-імпорту товарів і послуг, валовий внутрішній продукт (в порівняних цінах 2013 р.), обсяги прямих інвестицій, рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18-65 років), рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, середньодушові сукупні витрати якого не перевищують 75 % медіанних доходів).

Оцінку впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу на макrorівні пропонуємо проводити за допомогою матриць, які побудовані з використанням кореляційно-регресійного аналізу. Ці матриці дозволять визначити загальну тенденцію впливу кризових явищ на можливості збереження людського капіталу як за інтегральним індексом, так і за окремими вимірами людського капіталу; виокремити найбільш вразливі сфери та розробити пріоритетні заходи в царині збереження людського капіталу.

Література

1. Human Development Index and its components [Electronic recourse] — Available at: <https://data.undp.org/dataset/Table-1-Human-Development-Index-and-its-components/wxub-qc5k>
2. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. United Nations Development Programme (UNDP), New York. — 239 p.
3. The Global Competitiveness Report 2013-2014. Insight Report [Electronic recourse] — Available at: <http://reports.weforum.org/the-global-competitiveness-report-2013-2014/>
4. The Human Capital Report-2013. World Economic Forum [Electronic recourse] — Available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_HumanCapitalReport_2013.pdf
5. Брінцева О.Г. Вплив кризових явищ у соціально-трудоу сфері на процеси формування та використання людського капіталу / О.Г. Брінцева // Соціально-трудоу відносини: теорія та практика. Збірник наукових праць. — Випуск 1(7). — 2014. — С. 284-290.
6. Василенко В. О. Антикризове управління підприємством : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. О. Василенко. — К. : ЦУЛ, 2003. — 504 с.
7. Гальків Л. І. Статистика : [навч. посібник] / С. О. Матковський, Л. І. Гальків, О. С. Гринькевич, О. З. Сорочак — Львів: «Новий світ-2000», 2011. — 460 с.
8. Гальків Л.І. Інтегральні оцінки втрат людського капіталу регіонів України / Л.І. Гальків // Регіональна економіка. — № 1. — 2012. — С. 184-193.
9. Грішнова О.А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні / О.А. Грішнова // Демографія та соціальна економіка. — №1. — 2011. — С. 39-46.
10. Грішнова О.А., Брінцева О.Г. Відповідальність підприємства щодо персоналу як новий формат розбудови соціально-трудоу відносин / О.А. Грішнова, О.Г. Брінцева // Економіка і управління. — № 4. — 2012 — С. 49-55.
11. Зуб А. Т. Антикризисное управление : учебник для бакалавров / А. Т. Зуб. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2013. — 343 с. — Серия : Бакалавр. Базовый курс.
12. Колот А., Григорович С. Теоретичні і прикладні аспекти підвищення доходів працюючих як передумови збереження та розвитку людського капіталу / А. Колот, С. Григорович // Україна: аспекти праці. — №8. — 2005. — С. 19-27.
13. Коротков Э.М. Антикризисное управление. Учебник. — 2-е изд., доп. и перераб. / Под ред. проф. Э.М. Короткова. — М.: ИНФРА-М, 2010. — 620 с.
14. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2007. — 328 с.
15. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. — 496 с.
16. Регіональний людський розвиток у 2012 р. : стат. бюлетень. —К. : Державна служба статистики України, 2013. — 61 с.

References

1. Human Development Index and its components [Electronic recourse] — Available at: <https://data.undp.org/dataset/Table-1-Human-Development-Index-and-its-components/wxub-qc5k>.
2. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. United Nations Development Programme (UNDP), New York. — 239 p.
3. The Global Competitiveness Report 2013-2014. Insight Report [Electronic recourse] — Available at: <http://reports.weforum.org/the-global-competitiveness-report-2013-2014/>
4. The Human Capital Report-2013. World Economic Forum [Electronic recourse] — Available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_HumanCapitalReport_2013.pdf
5. Brintseva O.H. Vplyv kryzovykh yavlyshch u sotsial'no-trudoviy sferi na protsesy formuvannya ta vykorystannya lyuds'koho kapitalu / O.H. Brintseva // Sotsial'no-trudovi vidnosyny: teoriya ta praktyka. Zbirnyk naukovykh prats'. — Vypusk 1(7). — 2014. — S. 284-290.
6. Vasylenko V. O. Antykryzove upravlinnya pidpryyemstvom : navch. posib. [dlya stud. vyshch. navch. zakl.] / V. O. Vasylenko. — K. : TsUL, 2003. — 504 s.
7. Hal'kiv L. I. Statystyka : [navch. posibnyk] / S. O. Matkovs'kyy, L. I. Hal'kiv, O. S. Hryn'kevych, O. Z. Sorochak — L'viv: «Novyy svit-2000», 2011. — 460 s.
8. Hal'kiv L.I. Intehral'ni otsinky vtrat lyuds'koho kapitalu rehioniv Ukrayiny / L.I. Hal'kiv // Rehional'na ekonomika. — # 1. — 2012. — S. 184-193.
9. Hrishnova O.A. Sotsial'na vidpovidal'nist' u konteksti podolannya systemnoyi kryzy v Ukrayini / O.A. Hrishnova // Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika. — #1. — 2011. — C. 39-46.
10. Grishnova O.A., Brintseva O.H. Vidpovidal'nist' pidpryyemstva shchodo personalu yak novyy format rozbudovy sotsial'no-trudovykh vidnosyn / O.A. Grishnova, O.H. Brintseva // Ekonomika i upravlinnya. — # 4. — 2012 — S. 49-55.
11. Zub A. T. Antikrizisnoe upravlenie : uchebnik dlja bakalavrov / A. T. Zub. — 2-e izd., pererab. i dop. — M. : Izdatel'stvo Jurajt, 2013. — 343 s. — Serija : Bakalavr. Bazovyy kurs.
12. Kolot A., Hryhorovych S. Teoretychni i prykladni aspekty pidvyshchennya dokhodiv pratsyuyuchykh yak peredumovy zberezheniya ta rozvytku lyuds'koho kapitalu / A. Kolot, S. Hryhorovych // Ukrayina: aspekty pratsi. — #8. — 2005. — C.19-27.
13. Korotkov Je.M. Antikrizisnoe upravlenie. Uchebnik. — 2-e izd., dop. i pererab. / Pod red. prof. Je.M. Korotkova. — M.: INFRA-M, 2010. — 620 s.
14. Lyuds'kyy rozvytok rehioniv Ukrayiny: analiz ta prohnoz : monohrafiya / za red. E. M. Libanovoyi. — K. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' NAN Ukrayiny, Derzhkomstat Ukrayiny, 2007. — 328 s.
15. Lyuds'kyy rozvytok v Ukrayini: minimizatsiya sotsial'nykh ryzykiv (kolektyvna naukovo-analitychna monohrafiya) / Za red. E. M. Libanovoyi. — K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M. V. Ptukhy NAN Ukrayiny, Derzhkomstat Ukrayiny, 2010. — 496 s.
16. Rehional'nyy lyuds'kyy rozvytok u 2012 r. : stat. byuleten'. —K. : Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny, 2013. — 61 s.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2015 р.